

ΗΡΑΚΛΗΣ ΠΑΛΗΑΣ

**Ανοικτά Πανεπιστήμια: Τα χαρακτηριστικά τους και ο κοινωνικός και
ακαδημαϊκός τους ρόλος στην ανάπτυξη**

Εργασία στη ΘΕ «Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση» του ΕΑΠ

Αθήνα 2012

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	σελ. 2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 2
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΘΕΜΑΤΩΝ	σελ. 3
A) Χαρακτηριστικά, κοινωνικός & ακαδημαϊκός ρόλος του ανοιχτού πανεπιστημίου, διαφορές – σχέσεις ανοικτής και εξ ΑΕ	σελ. 3
B) Ανοικτά πανεπιστήμια, θέση και ρόλος σε σχέση με τα παραδοσιακά	σελ. 5
Γ) Ανοικτό πανεπιστήμιο - προσανατολισμός και ανάπτυξη (κατά τον Alan Tait)	σελ. 6
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	σελ. 7

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Τα χαρακτηριστικά, ο κοινωνικός και ακαδημαϊκός ρόλος ενός ανοικτού πανεπιστημίου, διαφορές και σχέσεις ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Θέση και ρόλος των ανοικτών πανεπιστημίων στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, ο προσανατολισμός τους στην ανάπτυξη και που στοχεύει αυτή.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A) Σε αυτή την εργασία, στα πλαίσια της ΘΕ ΕΚΠ 65 «Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση» του ΕΑΠ, θα συζητήσουμε τα χαρακτηριστικά, τον κοινωνικό και ακαδημαϊκό ρόλο του ανοικτού πανεπιστημίου και θα εντοπίσουμε διαφορές και σχέσεις μεταξύ ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

B) Στην δεύτερη ενότητα, θα αναπτύξουμε τις απόψεις μας για το πόσο τα ανοικτά πανεπιστήμια θα πρέπει να είναι μέρος και συνέχεια της παραδοσιακής εκπαίδευσης ή φορείς καινοτόμου και ριζοσπαστικής προσέγγισης.

Γ) Στην τελευταία ενότητα της εργασίας αυτής θα συζητήσουμε την άποψη του Alan Tait για το αν τα ανοικτά πανεπιστήμια θα πρέπει να έχουν προσανατολισμό σε μία ανάπτυξη και να απαντήσουν με ηθικά και πολιτικά κριτήρια που στοχεύει αυτή η ανάπτυξη.

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΘΕΜΑΤΩΝ

A) Σε ένα κόσμο που διαρκώς μεταβάλλεται, η αλλαγή είναι ίσως η μοναδική σταθερά. Με δεδομένο ότι *«μια σειρά από σύγχρονες εξελίξεις στην οικονομία, στις κοινωνικές δομές και στην τεχνολογία ευνοούν την ανάπτυξη ανοιχτών συστημάτων εκπαίδευσης»* Βεργίδης Δ (1998-1999, σελ. 124), ο τρόπος λειτουργίας στο παραδοσιακό πανεπιστήμιο και οι δομές του δεν του επιτρέπουν να ανταποκριθεί στο ιδεώδες μιας *“ανοιχτής εκπαίδευσης”* ή *“ανοιχτής παιδείας”* (Λιοναράκης Α. Λυκουργιώτης Α. (1998-1999), όπου όλοι θα έχουν δικαίωμα δια βίου πρόσβασης στη μόρφωση.

Το ανοιχτό πανεπιστήμιο έρχεται να καλύψει με τον ακαδημαϊκό και κοινωνικό του ρόλο αυτό το κενό αφού, με τη φιλοσοφία τον τρόπο λειτουργίας και την ανάπτυξή του, παρέχει σε όλους δυνατότητα πρόσβασης στα προγράμματα σπουδών που προσφέρει. Σε αυτό το πλαίσιο λειτουργεί και το ΕΑΠ το οποίο, μεταξύ άλλων, *«έχει ως αποστολή τη συνεχή επιμόρφωση και μετεκπαίδευση των πολιτών»*. (Ν. 2552/1997 άρθ. 27 παρ. 2)

Οι κοινωνικοί και ιστορικοί παράγοντες, ορίζουν και διαμορφώνουν, κάθε φορά, το πλαίσιο λειτουργίας, το σκοπό και τα προγράμματα σπουδών που πρέπει να χαρακτηρίζουν ένα ανοιχτό πανεπιστήμιο (Λιοναράκης Α. (2006). Προκειμένου το ανοικτό πανεπιστήμιο να είναι σε θέση να ανταποκρίνεται στις προκλήσεις της σύγχρονης εποχής και τις απαιτήσεις της κοινωνίας, η φιλοσοφία του, όπως ορίζεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2010), πρέπει να συντελεί στην *«ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς»*. Για το λόγο αυτό οφείλει να εξελίσσεται και να προσαρμόζεται διαρκώς στα νέα δεδομένα.

Οι σπουδαστές, που φοιτούν στο ανοικτό πανεπιστήμιο, με τις σπουδές τους, έχουν αφενός πρόσβαση στο αυτονόητο αγαθό της μόρφωσης και αφετέρου ως εργαζόμενοι αξιοποιούν τις σπουδές τους ως εφόδιο και προσόν για την επαγγελματική τους εξέλιξη και ανάπτυξη. Εφόσον η κοινωνία συνεχώς αλλάζει και εξελίσσεται και *«είναι κοινά παραδεκτό, ότι το επίπεδο της ανώτατης εκπαίδευσης αποτελεί βασικό παράγοντα για την ανάπτυξη και την πρόοδο των λαών και συγκριτικό πλεονέκτημα κάθε κράτους»* Χριστοδουλίδης Χρ. (2010), κατ' επέκταση το ανοικτό πανεπιστήμιο συμβάλλει σε αυτή την ανάπτυξη.

Ο κοινωνικός και ακαδημαϊκός ρόλος, όπως τον αναπτύξαμε παραπάνω, καθορίζεται μέσα από τα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν το ανοικτό πανεπιστήμιο ως ένα ανοιχτό σύστημα Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

Στόχος της ανοιχτής παιδείας, όπως αναφέρει ο Davies (1977, *οπ αν.* Λιοναράκης Α.-Λυκουργιώτης Α. 1998-1999), είναι να αυξήσει τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες για όσους, για διάφορους λόγους, δεν είχαν στο παρελθόν, πρόσβαση στο παραδοσιακό σύστημα εκπαίδευσης. Αυτός ο αποκλεισμός μπορεί να αρθεί μέσα από το ανοιχτό πανεπιστήμιο, του οποίου η φιλοσοφία και τα χαρακτηριστικά επιτρέπουν σε αυτή την ομάδα πρόσβαση στα προγράμματα σπουδών που προσφέρει.

Τα βασικά χαρακτηριστικά ενός ανοικτού πανεπιστημίου αποτελούν η έλλειψη εισαγωγικών εξετάσεων για την εγγραφή του φοιτητή σε αυτό, με την προϋπόθεση ότι ο υποψήφιος έχει το επίπεδο να παρακολουθήσει τα μαθήματα, καθώς και το γεγονός ότι δεν απαιτείται η καθημερινή φυσική του παρουσία στις αίθουσες διδασκαλίας. Αίρονται έτσι βασικά εμπόδια για τους ενήλικες, που υπάρχουν στα παραδοσιακά πανεπιστήμια όπως είναι ο τρόπος εισαγωγής, η απόσταση και η έλλειψη ελεύθερου χρόνου για φοίτηση.

Επίσης στο ανοικτό πανεπιστήμιο δεν υπάρχει όριο ηλικίας, προς τα πάνω για να εγγραφεί και να παρακολουθήσει κάποιος τα μαθήματα. Αυτό το γεγονός και σε συνδυασμό ότι αυτό δέχεται ένα μεγάλο αριθμό φοιτητών, προσφέροντας παράλληλα πολλά επίπεδα σπουδών και αυτοτελείς μορφωτικούς κύκλους, χαρακτηρίζει το ανοιχτό πανεπιστήμιο ως ένα θεσμό ανοιχτό σε όλους τους ενδιαφερόμενους και προσφέρει πολλές επιλογές. (Λιοναράκης Α. Λυκουργιώτης Α. 1998-1999)

Η σχέση ανάμεσα στην ανοιχτή εκπαίδευση και την εξ αποστάσεως εκπαίδευση, είναι ότι συνήθως συνυπάρχουν. Για το λόγο όμως αυτό συνειρμικά θεωρούνται και ως μία ταυτόσημη έννοια. Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ τους είναι ότι ο πρώτος όρος χαρακτηρίζει μία φιλοσοφία ενώ ο δεύτερος μία μέθοδο. (Ματραλής Χ., Λυκουργιώτης Α. 1998-1999)

Καταλαβαίνουμε λοιπόν, με βάση τα χαρακτηριστικά που προσδιορίσαμε, ότι σε ένα ανοικτό πανεπιστήμιο η εκπαιδευτική μέθοδος που χρησιμοποιείται και είναι το ουσιαστικό εργαλείο για την ανοιχτή εκπαίδευση, είναι η μέθοδος της εκπαίδευσης από απόσταση.

B) Οι περιορισμοί και οι φραγμοί που θέτει το παραδοσιακό πανεπιστήμιο σε όσους ενδιαφέρονται να το παρακολουθήσουν συνδέονται, μεταξύ άλλων και με τον τρόπο εισαγωγής σε αυτό, την ηλικία φοίτησης, τη φυσική παρουσία στις αίθουσες διδασκαλίας, και τη μονόδρομη κατεύθυνση ως προς τις σπουδές.

Η καινοτομία στο ανοικτό σύστημα εκπαίδευσης είναι ότι έρχεται να προσφέρει εκπαίδευση στους σπουδαστές εκείνους, που για έναν ή περισσότερους από τους παραπάνω

λόγους, αδυνατούν να εισαχθούν και να φοιτήσουν σε ένα παραδοσιακό εκπαιδευτικό ίδρυμα ανώτατης εκπαίδευσης.

Το ερώτημα που θέτουμε είναι αν το ανοιχτό πανεπιστήμιο λειτουργεί, όπως φαίνεται εκ πρώτης όψεως, συμπληρωματικά και ως συνέχεια στο συμβατικό πανεπιστήμιο ή η φιλοσοφία και η καινοτομία που το διακρίνει το κάνουν να είναι πρωτοπόρο και να λειτουργεί ως παράδειγμα καλής πρακτικής για το δεύτερο.

Αν δούμε το εκπαιδευτικό υλικό που παραλαμβάνουν οι φοιτητές από το ανοιχτό πανεπιστήμιο και που αποτελεί τη βάση για την μελέτη τους, θα παρατηρήσουμε ότι είναι κατάλληλα δομημένο και διαμορφωμένο για το σκοπό αυτό και ότι το *«το εκπαιδευτικό υλικό, πακέτο δημιουργείται με τέτοιο τρόπο ώστε να διδάσκει το ίδιο τους σπουδαστές σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο βαθμό»*. Ματραλής Χ. (1999, σελ 57) Η καινοτομία αυτή θα μπορούσε να εφαρμοστεί και σε ένα παραδοσιακό πανεπιστήμιο, είτε για τους τακτικούς φοιτητές του είτε για κάποιους από αυτούς που για διάφορους λόγους είναι υποχρεωμένοι να παρακολουθούν τις σπουδές τους εξ αποστάσεως.

Η χρήση εργαλείων των νέων τεχνολογιών της πληροφορίας και επικοινωνίας είναι ένα από τα βασικά μέσα στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση σε ένα ανοιχτό πανεπιστήμιο. Είναι μια πρωτοπορία, την οποία χρησιμοποιεί συστηματικά το ανοιχτό, αλλά υπάρχει εφαρμογή της και στο παραδοσιακό πανεπιστήμιο. Το ζητούμενο είναι η τεχνολογία αιχμής που υπάρχει σήμερα να χρησιμοποιείται ως μέσον της μαθησιακής διεργασίας και σε καμία περίπτωση να μη γίνει σκοπός.

Ο μεγάλος αριθμός των φοιτητών που μπορούν να παρακολουθήσουν προγράμματα σε ένα ανοιχτό πανεπιστήμιο ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της κοινωνίας. Όπως επισημαίνει ο Saba (2005) ή αν Λιοναράκης (2006), πολλά πανεπιστήμια στην Αμερική τα τελευταία χρόνια, λόγω μείωσης της χρηματοδότησής τους εξ αιτίας της κρίσης, για να επιβιώσουν δραστηριοποιήθηκαν σε σχήματα που προσέφεραν εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Με τον τρόπο αυτό δόθηκε η ευκαιρία στους εργαζόμενους να φοιτήσουν σε αυτά τα σχήματα και να παρακολουθήσουν διδακτικές ενότητες για να καταρτιστούν κατάλληλα ώστε να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της σύγχρονης ζήτησης στην αγορά εργασίας. Εξάλλου σύμφωνα με τον Ματραλή Χ. (1998-1999 σελ. 59) *«Η έννοια της ανοιχτής εκπαίδευσης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη κατά το δυνατόν με μεγαλύτερη ελευθερία πρόσβασης σε διδακτικές δυνατότητες»*.

Η συνεχιζόμενη επαγγελματική εκπαίδευση των εργαζόμενων τόσο στον πρωτογενή τομέα, όσο και στις υπηρεσίες, είναι απαραίτητη λόγω του

εκσυγχρονισμού των μέσων. Σύμφωνα με το Βεργίδη Δ. (1998-1999 σελ 111): «*Τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά των ανοικτών συστημάτων εκπαίδευσης ανταποκρίνονται στην ανάγκη προσφοράς περισσότερων εκπαιδευτικών υπηρεσιών στους εργαζόμενους στον πρωτογενή και τριτογενή τομέα της οικονομίας*» Το ανοιχτό πανεπιστήμιο λόγω της πρόσβασης μεγάλου αριθμού φοιτητών συντελεί στην κάλυψη της ζήτησης, γεγονός που δεν είναι εφικτό σε ένα παραδοσιακό πανεπιστήμιο.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι τα ανοικτά πανεπιστήμια παρέχουν, όπως συμβαίνει και με τα παραδοσιακά πανεπιστήμια, ανώτατη εκπαίδευση. Αρκετές φορές όμως στο συμβατικό πανεπιστήμιο, λόγω της δομής και του τρόπου λειτουργίας του, αποκλείονται φοιτητές και το κενό που δημιουργείται το συμπληρώνει το ανοικτό πανεπιστήμιο. Παρά το γεγονός ότι το κάθε ένα από αυτά έχει διαφορετική φιλοσοφία και χρησιμοποιεί διαφορετικά μέσα και μεθόδους διδασκαλίας, είναι και τα δύο ισότιμα. Οι απόφοιτοι και από τις δύο κατηγορίες πανεπιστημίων, με τους τίτλους σπουδών που τους απονέμονται, αποκτούν τα ίδια πνευματικά εφόδια και τα ίδια επαγγελματικά δικαιώματα.

Επιπρόσθετα και με όσα συζητήσαμε σε αυτή την ενότητα μπορούμε να επισημάνουμε ότι τα ανοικτά πανεπιστήμια, με τον πρωτοποριακό τρόπο, τις καινοτομίες και τις μεθόδους λειτουργίας που ακολουθούν, ανοίγουν δρόμους καλής πρακτικής και γίνονται φορείς ριζοσπαστικής και καινοτόμου προσέγγισης, όπως για παράδειγμα με τη χρήση της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Δ Ένα ανοικτό σύστημα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αν το δούμε προσεκτικά σε σχέση με τα χαρακτηριστικά, τον κοινωνικό και ακαδημαϊκό του ρόλο, έννοιες που αναπτύξαμε στην πρώτη ενότητα της εργασίας, θα διακρίνουμε ότι στην πραγματικότητα είναι μία φιλοσοφία, ένα ιδεώδες.

Τα ανοικτά πανεπιστήμια, σε αντίθεση με τα παραδοσιακά πανεπιστήμια, καταργούν φραγμούς και εμπόδια, δίνοντας σε όλους τη δυνατότητα για ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Με τον τρόπο αυτό συμβάλλουν στην ώθηση του κοινωνικού συνόλου για πρόοδο και ανάπτυξη.

Κάθε εκπαιδευτική εφαρμογή και καινοτομία, όπως είναι και το ανοικτό και εξ αποστάσεως σύστημα εκπαίδευσης, εφαρμόζεται σε ένα περιβάλλον και μια κοινωνική πραγματικότητα και εκείνα ορίζουν κάθε φορά τους στόχους με βάση το κοινωνικό και ιστορικό γίνεσθαι της συγκεκριμένης εποχής. (Λιοναράκης Α. 2006)

Ο Alan Tait (2008), στο άρθρο του «What are open universities for?», θέτοντας το φιλοσοφικό ερώτημα «Ποιος είναι τελικά ο σκοπός των ανοιχτών πανεπιστημίων», αναπτύσσει την άποψη ότι η κατεύθυνση στα ανοιχτά πανεπιστήμια θα πρέπει να οδηγεί προς μια ανάπτυξη. Υποστηρίζει δε ότι με βάση τα ηθικά και τα πολιτικά κριτήρια θα πρέπει να απαντηθεί ποιος είναι τελικά ο στόχος αυτής της ανάπτυξης.

Ο ίδιος αναφέρεται στον καινοτόμο ρόλο που έχουν διαδραματίσει τα ανοικτά πανεπιστήμια στην διάρκεια της πορείας και της ανάπτυξής τους. Θεωρεί ότι παρόλο που αυτά αρκετές φορές έχουν διαφορετικούς σκοπούς, εν τούτοις θα πρέπει να υπάρχει ένα κοινό πλαίσιο επειδή συχνά οι σκοποί που θέτουν αποδεικνύεται ότι δεν αντέχουν στο χρόνο και δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες και στις απαιτήσεις της κοινωνίας. Η εξέλιξη και οι απαιτήσεις της κοινωνίας είναι εκείνες που επέβαλαν τη δημιουργία και τη λειτουργία των ανοικτών και εξ αποστάσεως συστημάτων Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης και οι ίδιες είναι εκείνες που κάθε φορά καθορίζουν και κρίνουν αν θα πετύχει ή θα ακυρωθεί ο εκπαιδευτικός τους ρόλος.

Σε αρκετές περιπτώσεις ο ρόλος που διαδραματίζουν τα ανοικτά πανεπιστήμια είναι να ταυτίζονται και να αποτελούν μέρος των μέσων που χρησιμοποιεί μια κυβέρνηση προκειμένου να εφαρμόσει μια συγκεκριμένη πολιτική. Αν αυτή η πολιτική έρχεται σε αντίθεση με τις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας για πρόοδο και ευημερία τότε η ίδια η κοινωνία απορρίπτει και αναιρεί και το ρόλο του. Η πρόκληση και το ζητούμενο εδώ, για το ανοικτό πανεπιστήμιο, είναι να προσανατολιστεί και να στοχεύει σε μια ανάπτυξη που θα συμβαδίζει με την κοινωνία.

Σύμφωνα με την ανάλυση του Perraton (2000, όπως και Alan Tait 2008) τα ανοιχτά πανεπιστήμια με τη λειτουργία τους πρέπει να έχουν στόχο την κάλυψη της πρόσβασης σε αυτά όσον αφορά τη ζήτηση από τους υποψηφίους φοιτητές και να συμβάλλουν στην εθνική και οικονομική ανάπτυξη.

Τα ανοικτά πανεπιστήμια έχουν το ηθικό χρέος και επιβάλλεται να είναι φορείς κοινωνικής αλλαγής, όπως αυτή εκπορεύεται από τις πραγματικές ανάγκες και τις απαιτήσεις της ίδιας της κοινωνίας και να αποτελούν με την εκπαιδευτική τους οργάνωση ένα θεσμό που να εκφράζει και να υλοποιεί το όραμα των κοινωνικών προς αυτή την κατεύθυνση.

Πρέπει επομένως τα ανοιχτά πανεπιστήμια να διευρύνουν την πρόσβαση σε αυτά για σπουδές, σύμφωνα με το ιδεώδες της Ανοικτής Εκπαίδευσης, ανταποκρινόμενα στη ζήτηση που υπάρχει. Επιπλέον καλούνται να αποδείξουν ότι με τη λειτουργία τους έχουν ενεργό ρόλο και συμβάλλουν στην εθνική και οικονομική ανάπτυξη, τηρώντας παράλληλα μια σταθερή στάση απέναντι από την εκάστοτε κάθε φορά κυβερνητική πολιτική της κεντρικής εξουσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Alan Tait (2008) *What are open universities for?* Open University, UK, Available online: 22 May 2008, ανάκτηση 20/10/2012 από World Wide Web:
<http://www.edc.uoc.gr/~panas/EAP/Tmimata/Nea%20paralila%20keimena/What%20are%20open%20universities%20for.pdf>

Βεργίδης Δ., Λιοναράκης Α., Λυκουργιώτης Α., Μακράκης Β., Ματραλής Χ. (1998,1999), *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση, Θεσμοί και λειτουργίες*, στο Βεργίδης Δ. τομ. Α', *Η οργάνωση της Εκπαίδευσης από Απόσταση*, Πάτρα

Βεργίδης Δ., Λιοναράκης Α., Λυκουργιώτης Α., Μακράκης Β., Ματραλής Χ. (1998-1999), *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση, Θεσμοί και λειτουργίες*, στο Λιοναράκης Α., Λυκουργιώτης Α., τομ. Α' *Ανοικτή και παραδοσιακή Εκπαίδευση*, Πάτρα

Βεργίδης Δ., Λιοναράκης Α., Λυκουργιώτης Α., Μακράκης Β., Ματραλής Χ. (1998-1999), *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση, Θεσμοί και λειτουργίες*, στο Ματραλής Χ. τομ. Α' *Απαιτήσεις από τους διδάσκοντες*, Πάτρα

ΕΑΠ: *Ο Ιδρυτικός Νόμος 2552/1997 με τις τροποποιήσεις του*, ανάκτηση 22/10/2012 από World Wide Web: http://media.eap.gr/images/stories/pdf/n2552_13_01_10_F12827.pdf

Ευρωπαϊκή επιτροπή, *Ευρώπη 2020, έξυπνη ανάπτυξη*, ανάκτηση 19/10/2012 από World Wide Web:http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/smart-growth/index_el.htm

Λιοναράκης Α. (2006), *Η θεωρία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και η πολυπλοκότητα της πολυμορφικής της διάστασης*, στο Λιοναράκης Α. (επιμ.) *Ανοικτή και εξ αποστάσεως Εκπαίδευση: Στοιχεία θεωρίας και πράξης*, εκδόσεις Προπομπός, Αθήνα 2006 σελ. 11-41

Χριστοδουλίδης Χρ. (2010), *Ο ρόλος του Ανοικτού Πανεπιστημίου στο μεταβαλλόμενο κόσμο*, ανάκτηση 26/10/2012 από World Wide Web:

<http://www.sigmalive.com/simerini/analiseis/other/348394>